

УДК 911.375.5 (477.4)

ЯЦЕНТЮК Ю.В.

ІСТОРИКО-ЛАНДШАФТОЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ РОЗВИТКУ ЛАНДШАФТНО-ТЕХНІЧНИХ СИСТЕМ МІСТА ВІННИЦІ

У межах міст зникають натуральні ландшафтні комплекси нижчих ієрархічних рівнів (фації, урочища, складні урочища), а місцевості та ландшафти зазнають докорінних змін. У результаті господарського освоєння формуються міські ландшафтно-технічні системи (ЛТчС). Для пізнання їх сутності необхідно провести історико-ландшафтознавчий аналіз процесів формування та розвитку

ландшафтних комплексів у містах. Процеси формування міських ландшафтів у Вінниці лише частково висвітлені у роботах Денисика Г.І. Тому проблема повного відображення історії розвитку ландшафтно-технічних систем міста була відкритою.

Для вирішення цієї проблеми необхідно було послідовно вирішити такі *завдання*: дослідити процеси зародження та розвитку антропогенних ландшафтів до заснування Вінниці; виявити особливості формування та розвитку ландшафтно-технічних систем міста; виділити етапи та періоди зародження, становлення та розвитку урбогеосистеми. Вирішення цих завдань дозволило знайти витoki сучасних екопроблем м. Вінниці, зрозуміти їх причини, визначити заходи їх вирішення, а в майбутньому дозволить запобігти погіршенню екостану міського середовища.

Виділено дві групи міських ландшафтів: ландшафтно-антропогенні та ландшафтно-техногенні системи. У структурі останніх виокремлено дві категорії ландшафтних комплексів: ландшафтно-технічні та ландшафтно-інженерні системи. Розроблено систему ієрархії міських ЛТЧС (з низу до верху): ділянка - група - масив - мікросистема - мезосистема - урбосистема - полісистема.

Сучасні ландшафти території міста Вінниці формувались протягом тривалого процесу історичного розвитку. Незважаючи на континуальність, весь його інтервал можна поділити на три етапи і сім періодів, що відрізняються характером розвитку та сформованих ландшафтно-технічних систем.

Початковий етап формування ландшафтно-технічних систем сучасної території міста (до 1362 р.). *Період формування терасових ландшафтно-технічних систем (до II тис. до н.е. включно).* Заселенню Вінниці з найдавніших часів сприяло її розташування у вузловій “точці” згущення геоактивних структур і, як наслідок, сприятливі природні умови та вигідне географічне положення. Найдавніші селитебні ландшафти сучасної території міста сформувались у пізньому палеоліті (XXVII тис. до н.е.) [3]. Стоянка цього часу знайдена на правому березі р.Вишні (рис. 1). Тут, на рівних поверхнях розмитого цоколю III тераси сформувався ландшафтно-антропогенний масив малоповерхової житлової забудови розмірами 200 × 100 м. Вплив його жителів призвів до повної деградації ландшафтів пізньольодовиків’я на місці “поселення” [6].

У неоліті (VI-IV тис. до н.е.) поява нових форм господарства – скотарства й землеробства – призвела до формування ландшафтно-антропогенних масивів лучно-пасовищного і польового типів навколо ландшафтно-антропогенних систем (ЛАС) малоповерхової житлової забудови. Поступово вони стали переважаючими у ландшафтній структурі сучасної території міста. Виявлено, що до I тис. до н.е. відбувалось формування переважно терасових ландшафтно-технічних систем.

В епоху міді тривав розвиток ЛАС на терасах. На території Вінниці виявлено залишки двох терасових і одного схилового ландшафтно-антропогенних масивів малоповерхової житлової забудови, що сформувались в цей час. Вони були представлені трипільськими (IV-III тис. до н.е.) поселеннями. Терасові масиви сформувались на лівому березі р. Вишні. Схильний масив розташовувався на лівому березі Південного Бугу (рис. 1).

Трипільські племена жили осіло. Осідлість сприяла швидкому освоєнню території та прискорювала негативний вплив на природу. В умовах екстенсивного землеробства в околицях трипільських поселень, де проживало не менше 500 осіб, розорювали площі в декілька сотень гектарів. У результаті тривав розвиток

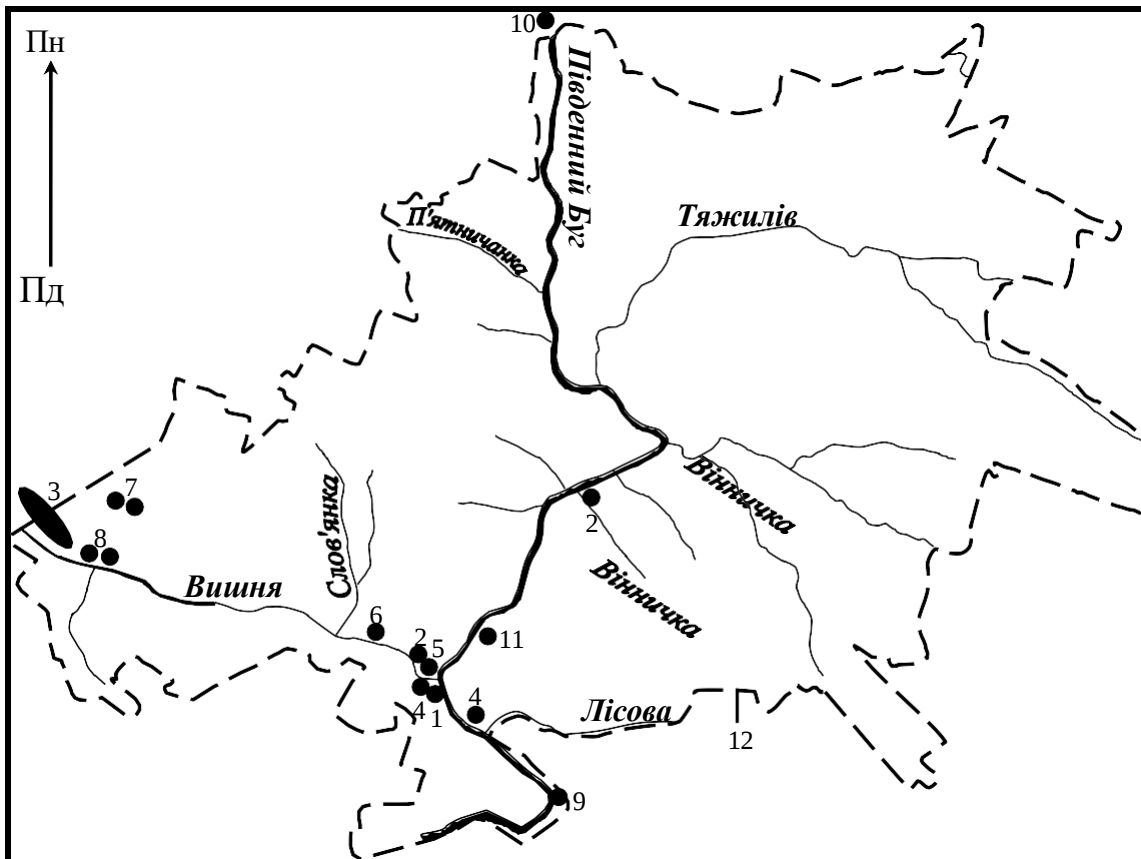

Рис.1. Давні поселення та городища сучасної території м. Вінниці
(розроблено на основі [2-4])

1 – пізньопалеолітична стоянка; 2 – трипільські поселення IV-III тис. до н.е.; 3 - багатoshарове поселення трипільської (IV-III тис. до н.е.), чорноліської (VIII ст. до н.е.), скіфської (VI-IV ст. до н.е.) і черняхівської (III-IV ст. н.е.) культур; 4 - поселення епохи бронзи II тис. до н.е.; 5 – двошарове городище чорноліської культури XI-IX ст. до н.е. та середньовічних слов'ян VIII-IX століть н.е.; 6 - передскіфське поселення IX ст. до н.е.; 7 – поселення чорноліської культури VIII ст. до н.е.; 8 – двошарове поселення скіфської (VI-IV ст. до н.е.) і черняхівської (III-IV ст. н.е.) культур; 9 – двошарове городище скіфської культури V-III ст. до н.е. та періоду Київської Русі IX-XII ст.н.е.; 10 – слов'янське поселення VIII-IX ст. н.е.; 11 – поселення доби Київської Русі X-XI ст. н.е.; 12 – сучасні межі міста.

заплавно- і терасово-польових ландшафтно-антропогенних масивів. Почали формуватись схилово-польові ландшафтно-антропогенні масиви [1]. Але розорювались лише схили південної та західної експозицій з родючими ґрунтами.

В епоху бронзи (II тис. до н.е.) сформувались два ландшафтно-антропогенних масиви малоповерхової житлової забудови. Один із них розміщувався на правому березі р. Вишні, біля палеолітичного, на рівних і відлогих поверхнях розмитого цоколю III тераси, а другий – на лівому березі Південного Бугу, на рівних поверхнях нерозчленованих I і II терас (рис. 1).

Період формування схилових і вододільних ландшафтно-технічних систем (I тис. до н.е. – 1361 р.). У ранньослов'янські часи ландшафтно-антропогенні системи формувались переважно на терасах, прирічкових узвишсях і заплавах

„островах” сучасної території міста. Така топографія зумовлена непридатністю орних знарядь для обробки важких задернованих ґрунтів плато та їх схилів, можливість розміщення у заплавах річок луків і пасовищ, необхідних для скотарства.

На терасах було сформовано 8 ландшафтно-антропогенних масивів малоповерхової житлової забудови. Один із них – передскіфське поселення IX ст. до н.е., два інших масиви – поселення чорноліської культури VIII ст. до н.е. Ще два масиви – скіфське поселення VI – IV ст. до н.е. Шостий і сьомий масиви сформувались на рівних і відлогих поверхнях нерозчленованих I і II терас р. Вишні, на основі черняхівського поселення “Вишенька - 1” III – IV століть н.е. Восьмий масив – поселення періоду Київської Русі X-XI століть н.е. (рис. 1).

Використання з I тис. до н.е. заліза та металевих знарядь праці, зростання кількості населення та потреба у нових орних землях призвели до формування схилових і вододільних ЛАС. Їх “сліди” виявлені вздовж Південного Бугу, на П’ятничанах і в Старому місті.

Характерними для цього періоду є бєлігеративні ландшафтно-антропогенні мікросистеми, представлені двома городищами. Бєлігеративні мікросистеми частково перебудовували відповідно до вимог часу. На них інколи селились, але, здебільшого, вони використовувались для захисту населення від нападу ворогів. Постійні поселення власників городищ розташовувались поруч, на відкритих місцях [7].

У XI-XIII століттях формується Вінниця як поселення із сільським суспільним ладом, а наприкінці XIII ст. засновано с. Сабарів [5]. Біля першого вінницького замку, задовго до його будівництва, існувало село Межиківці. Ці населені пункти були представлені ландшафтно-технічними групами малоповерхової житлової забудови, польовими та лучно-пасовищними ландшафтно-антропогенними масивами на схилових і вододільних місцевостях. Вздовж р.Віннички, у Великому Вінницькому лісі задовго до спорудження фортеці існували всі вінницькі пасіки-хутори. Охарактеризовані вище ЛТчС не можна вважати безпосередніми попередниками міських ландшафтно-технічних систем, оскільки процеси розвитку призводили до їх перетворення на певних історичних етапах. Проте, вони є доказами того, що люди оселилися тут не випадково, та існує певна успадкованість ареалів техногенного освоєння в межах сучасної території м. Вінниці.

Етап становлення міських ландшафтно-технічних систем (1362 – 1829 рр.). Визначальною рисою етапу є формування та розвиток ЛТчС малоповерхової житлової забудови. Виділяється три періоди становлення ЛТчС у межах Вінниці. *Період формування ландшафтно-технічних систем Старого міста (1362 р. – кінець XVI ст.).* Міські ЛТчС почали формуватись з 1362 року – з часу заснування м.Вінниці. Протягом цього періоду сформувались 2 бєлігеративні ландшафтно-технічні мікросистеми на відлогих і пологих схилах, представлені двома замками з інфраструктурою біля гирла р.Віннички (1362 р.) і над Південним Бугом, біля сучасної Миколаївської церкви (1512 р.). Бєлігеративні мікросистеми були центрами, навколо яких розросталося місто. Навколо них формувались схилові та вододільні ландшафтно-технічні групи малоповерхової житлової забудови, схилово- та вододільно-польові, лучно-пасовищні ландшафтно-антропогенні масиви. Парагенетично з містобудівним освоєнням території Вінниці відбувався процес сільськогосподарського освоєння її околиць, що проявлявся у формуванні

польових ЛАС. У другій половині XVI ст. остаточно сформувалось лівобережне місто в межах, які майже не змінювалися з 1604 року до кінця XVIII ст. (рис. 2).

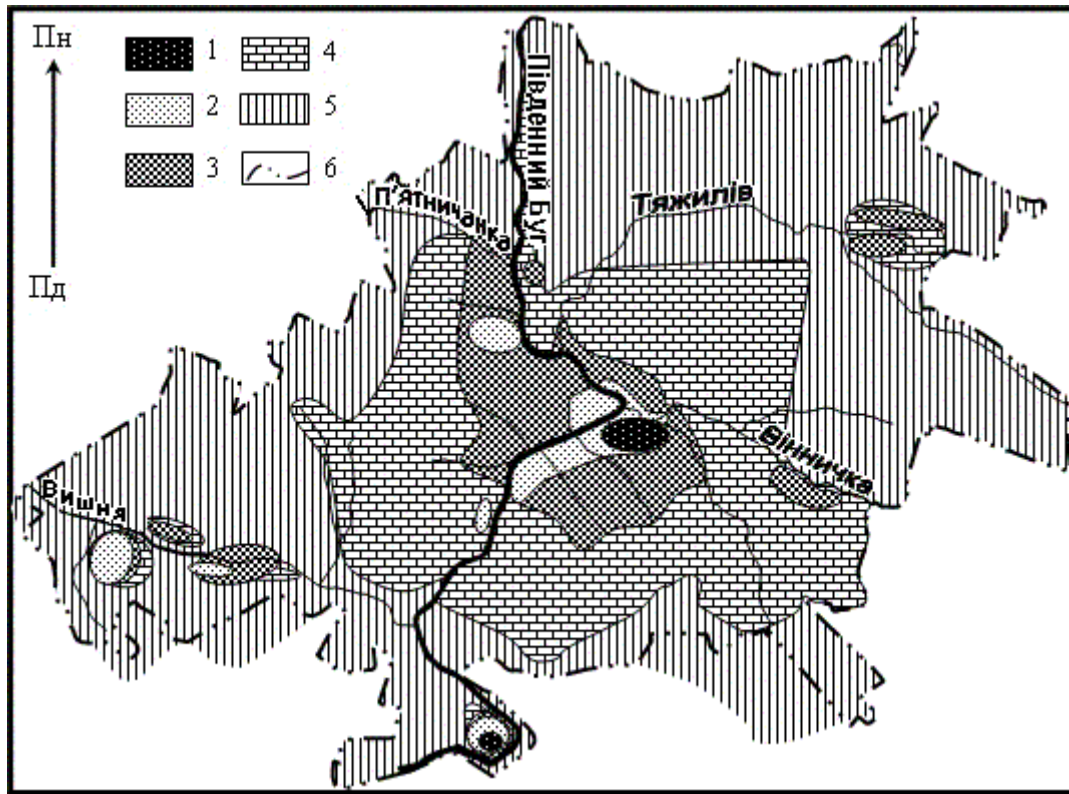

Рис. 2. Історія розвитку ландшафтно-технічних систем міста Вінниці

Ландшафтно-технічні системи міста Вінниці: 1 – наприкінці XIV ст.; 2 - сформовані з XV ст. до кінця XVI ст.; 3 – сформовані з початку XVII ст. до першої чверті XIX ст.; 4 – сформовані з другої чверті XIX ст. до 30-х років XX ст.; 5 – сформовані з 30-х років XX ст. до 2004р.; 6 – сучасні межі міста.

Період формування ландшафтно-технічних систем правобережної частини міста (початок XVII ст. – друга половина XVIII ст.). Наприкінці XVI – у першій половині XVII століть забудовується правобережна частина Вінниці. Формуються заплавні, схиліві та вододільні ландшафтно-технічні масиви малоповерхової житлової забудови, заплавно-, схилово-, вододільно-дорожні та польові ландшафтно-антропогенні масиви і групи, схилово-ринкова ландшафтно-технічна мікросистема. В середині XVIII ст. Вінниця перетворюється в потужний центр ремесла й торгівлі, що активізує процеси урбанізації передмість і пригородів. У результаті зростають площі ЛТчС малоповерхової житлової забудови.

Період формування ландшафтно-технічних систем Замостя (кінець XVIII ст. – 1829 р.). У другій половині XVIII ст. на лівобережжі Південного Бугу виникає містечко «Юзефпіль» (рис. 2). Тут формувались ЛТчС малоповерхової житлової забудови. Зростають їх площі і на території усього міста. На початку XIX ст. розвитку ландшафтно-технічних систем Вінниці намагаються надати певного порядку, тому формування ЛТчС відбувається за розробленими планами.

У першій половині XIX століття місто простягалось зі сходу на захід від «рогатки» до «рогатки» на 1,6 км, а з півдня на північ – на 2,1 км.

Етап інтенсивного розвитку міських ландшафтно-технічних систем (1830 – 2004 рр.). Найінтенсивніше процеси містобудівного освоєння території Вінниці відбувались протягом двох періодів третього етапу розвитку ЛТчС. *Період формування промислових ландшафтно-технічних систем (1830 – 1932 рр.).* У першій половині XIX ст. у Вінниці переважала кустарна промисловість – майстерні та невеликі підприємства. У 1840 р. у місті працювало 2, в 1852 р. – 5, а у 1860 р. – 10 промислових підприємств. Починають формуватись промислові ЛТчС. З кінця XVIII до середини XIX століть збільшуються площі ландшафтно-технічних систем малоповерхової житлової забудови Вінниці. Лише з 1825 по 1852 рр. кількість будинків у місті збільшилась з 868 до 1427, а в 1860 р. був 1501 будинок. Будівництво залізниці у 1866 р. призвело до подальшого зростання міста, особливо його забудови поблизу залізничного вокзалу. В результаті розширюються площі терасових малоповерхової житлової забудови, промислової та складської ландшафтно-технічних мікросистем Вінниці. Для забезпечення будівельними матеріалами у Вінниці з середини XIX ст. працювало 15 цегелень. На їх основі формувались гірничопромислові ландшафтно-інженерні системи.

У 1924 році закінчується будівництво Сабарівської гідроелектростанції, що призводить до формування руслово-гідроенергетичної ландшафтно-інженерної мезосистеми. Протягом 1924-1927 рр. у Вінниці збудовано 800 індивідуальних будинків. У результаті формуються нові ландшафтно-технічні мікросистеми малоповерхової житлової забудови.

Період формування ландшафтно-технічних систем середньо-, різно- та багатоповерхової житлової забудови (1933-2004 рр.). Цей період характеризується найвищими темпами формування та розвитку ЛТчС Вінниці, насамперед, ландшафтно-технічних систем середньо-, різно- і багатоповерхової житлової забудови. У роки довоєнних п'ятирічок на центральних вулицях міста з'являються три- і п'ятиповерхові будинки. Зростає площа ландшафтно-антропогенних систем зелених насаджень. На місці невеликого саду сформувалась охоронно-рекреаційна ЛАС міського парку. Зростають площі промислових ландшафтно-технічних систем.

Після Другої світової війни в районі суперфосфатного заводу, олієжиркомбінату формуються нові житлові ландшафтно-технічні масиви. У 1952 р. заново сформувалась руслово-гідроенергетична ландшафтно-інженерна мезосистема. Формуються ЛАС зелених насаджень та охоронно-рекреаційного типу: закладені нові парки, сквери, бульвари, заново створюється в післявоєнні роки Парк культури та відпочинку ім. Горького.

У 60-70-х рр. XX ст. сформувались Свердловська та Вишеньська ландшафтно-технічні мікросистеми середньо- і багатоповерхової житлової забудови. У результаті збільшились площі терасових і схилових ЛТчС міста. У цей час до Вінниці приєднали ландшафтно-технічні й ландшафтно-антропогенні мікросистеми малоповерхової житлової забудови, городів і садів Малих Хуторів, Тяжилова, Сабарова.

Наприкінці XX – на початку XXI століть у межах і навколо Вінниці, в районах Пірогово, Сабарова і Старого міста сформувалось вісім дачних “поселень” та дві терасові ландшафтно-технічні мікросистеми малоповерхової житлової забудови. В останні 11-13 років поступово формуються дві терасові

ландшафтно-технічні мікросистеми малоповерхової житлової забудови. Одна мікросистема розміщується на правому березі ставу, що на річці Вишні, в Пірогово, а друга мікросистема – на південь від Гніваньського шосе (рис. 2).

Отже, ландшафтно-технічні системи міста Вінниці сформувались в результаті довготривалого процесу господарського освоєння її території. Виділено 3 його етапи та 7 періодів. Виявлено, що до II тис. до н.е. включно формувались переважно терасові ландшафтно-технічні системи. Використання з I тис. до н.е. заліза та металевих знарядь праці, зростання кількості населення та потреб у нових орних землях призвело до формування схилових і вододільних ЛТчС. З'ясовано, що протягом початкового етапу (до 1362 р.) формувались переважно польові та лучно-пасовищні ландшафтно-антропогенні системи, ландшафтно-технічні групи малоповерхової житлової забудови. Переважно ці ландшафтні комплекси, але інтенсивніше й на більших площах, формувались на етапі становлення міських ЛТчС (1362-1829 рр.). Проте, спочатку (1362 р. – кінець XVI ст.) вони формувались на Старому місті, а потім – на правобережній частині міста (початок XVII ст. – друга половина XVIII ст.) і на Замості (кінець XVIII ст. – 1829 р.). Найінтенсивніше процеси містобудівного освоєння території м.Вінниці відбувались на третьому етапі розвитку ЛТчС (1830-2004 рр.). Однією з найважливіших подій у період із 1830 по 1932 рр. є формування та розвиток промислових ландшафтно-технічних мікросистем. Характерною ознакою періоду з 1933 по 2004 рр. є формування ЛТчС середньо-, різно-, та багатоповерхової житлової забудови. Однією з особливостей процесу містобудівного освоєння території м.Вінниці є успадкованість ареалів її освоєння.

1. Заєць І.І., Жураковський Б.С. Охорона посівів та врожаю зернових землеробами трипілля // Подільська старовина. – Вінниця, 1993. – С. 78-85. 2. Науковий Архів Вінницького обласного краєзнавчого музею (НАВОКМ). – Папка 96В. – Левада М.Е., Магомедов Б.В., Потапчик М.В. – Отчет об исследовании черняховского поселения Вишенька-1 в г. Винница в 1994 г. – 55с. 3. НАВОКМ. – Хавлюк П.І. Пізньопалеолітична стоянка 25 тис. до н.е. (м. Вінниця, гирло р .Вишня): Паспорт пам'ятки археології / Вінницька облдержадміністрація; Управління культури, відділ пам'яток історії. – Вінниця, 1981. (На правах рукопису). 4. НАВОКМ. – Павлюк П.І. Скіфське городище V-III ст.ст. до н.е. (с. Сабарів, в 400 м на схід від греблі): Паспорт пам'ятки археології / Вінницька облдержадміністрація; Управління культури, відділ пам'яток історії. – Вінниця, 1975. (На правах рукопису). 5. Отамановський В.Д. Вінниця в XIV-XVII століттях: Історичне дослідження. – Вінниця: Континент-Прим, 1993. – 464 с. 6. Федотов В.И. Техногенные ландшафты: теория, региональные структуры, практика. – Воронеж: ВГУ, 1985.– 192 с. 7. Хавлюк П.І. Вінниця та її околиці в давнину // Вінниця: минуле і сучасне. – Вінниця, 1994. – С. 6-9.

The stages and periods of the process of forming and development of Vinnitsya city landscape-technical systems are selected and analysed.